

Tala tillbaka

Att berätta sitt liv vid 1900-talets mitt från en minoritetsposition som rom och resande

Charlotte Hyltén-Cavallius

Institutet för språk och folkminnen

E-post: charlotte.hylten-cavallius@isof.se

Lotta Fernstål

Statens historiska museer

E-post: Lotta.fernstal@shm.se

Abstract

In the early 1950's and early 1960's Sweden, two Romani men, Karl and Sven, handed in their written life stories to the folklorist Carl-Herman Tillhagen at the Nordic Museum in Stockholm, who added them to the museum archive. Karl identified as "zigenare" (Gypsy, or Kelderash Roma), and Sven as "resande" (Traveller). These life-stories were written in the aftermath of a public debate on "tinkers" containing suggestions such as sterilization, politics of territorial exclusion while the Kelderash Roma to a large extent were still excluded from permanent housing and schools. The narratives are read as an act of "talking back" (Hancock 2010), by the authors to the majority population in a discriminatory and often racist societal climate. The inclusion of the stories in a national archival collection provides an opportunity to see the history of a few members of Romani groups in Sweden from an in-group perspective, in opposition to the otherwise often stereotypical and antigypsyist portrayals of these groups in the archival sphere. The article focuses on how the narrators positioned themselves and which issues they wished to mediate to the supposed majority Swedish readers.

Keywords:

- Narratives of location
- Life story
- Minority
- Romani groups
- Folklore archives

Utgångspunkten för den här artikeln är två berättelser skrivna av Karl och Sven som identifierade sig som rom respektive resande.¹ Namnen Karl och Sven är de pseudonymer vi har valt att använda, två vanliga förnamn då de båda föddes i början av 1920-talet. Karls berättelse utspelar sig under ungefär ett års tid

omkring 1940, och han skrev ner berättelsen under 1940-talet eller i början av 1950-talet. Svens berättelse handlar om hans liv från födseln till att han skrev ner den i början av 1960-talet. Berättelserna finns i Nordiska museets arkiv i Stockholm. Syftet är att undersöka dessa levnadsberättelser av Karl och Sven med

1. Denna artikel är ett resultat av forskningsprojektet "Antiziganismen och samlingarna – kunskapsproduktion och samlande vid kulturhistoriska museer och arkiv under 1900-talet", finansierat av Statens kulturråd och Riksantikvarieämbetet (2016–2019). Tack till två anonyma läsare för konstruktiva kommentarer på en tidigare version av artikeln.

fokus på vad de önskade förmedla till de tänkta majoritetssvenska läsarna om sina liv, livsomständigheter, grupper, relationer och traditioner. Artikeln analyserar dessa berättelser som "narratives of location" – alltså berättelser i vilka berättarna positionerar sig i sociala kategorier som genus, etnicitet och klass vid en given tidpunkt och plats (Anthias 2002). Vi fokuserar mer specifikt på hur berättarna positionerar sig i relation till stereotypiska och rasistiska diskurser i samtiden och normativa livsmanus (ett begrepp som introduceras mer ingående längre fram). Vad är det som Karl och Sven väljer att berätta och hur positionerar de sig själva i texten? Hur förhåller de sig till samhällets olika institutioner och dess representanter och hur karakteriserar de sin minoritetsposition? Vilka skillnader och likheter finns det mellan deras respektive berättelser?

Folkminnesarkiv och berättelserna

Karl och Sven lämnade oberoende av varandra sina nedtecknade berättelser till folkloristen Carl-Herman Tillhagen som arbetade vid Nordiska museet i Stockholm, där de adderades till museets arkiv. Karls berättelse är arkiverad tillsammans med Tillhagens efterlämnade material och Svens med svar på en frågelistas om "tattare". Frågelistan "Tattare" (Nm78) från 1942 vände sig till majoritetsbefolkningen och innehåller ledande frågor som i flera avseenden var baserade på allmänt spridda (ofta rasistiska) stereotyper (Fernstål och Hyltén-Cavallius 2020:61–68; Hyltén-Cavallius och Fernstål 2020).

Karl lämnade sin berättelse i början av 1950-talet, och Sven i början av 1960-talet. Vid den tiden filtrerades den mesta

kulturhistoriska informationen om så kallade "zigenare" och "tattare" som var riktad till majoritetsbefolkningen via till exempel forskare, författare och journalister.² Samlingar rörande "zigenare" och "tattare" vid folkminnesarkiv utgjordes främst av material om människorna i fråga, till exempel sägner, observationer, uppteckningar, frågelistor, släktregister och fotografier (Fernstål och Hyltén-Cavallius 2019, 2020; Hyltén-Cavallius och Fernstål 2020). Även äldre texter i Sverige som rör människor som kallats "zigenare" och "tattare" är nästan uteslutande skrivna utifrån majoritetssamhällets synvinkel. De är ofta ensidiga och fyllda av fördomar och missuppfattningar, liksom texter om romska grupper i andra delar av Europa (jfr t.ex. Willems 1997; Tervonen 2010:21; Pulma (red.) 2015:13; Cressy 2016:63–64).

I vårt forskningsprojekt "Antiziganismen och samlingarna", som den här artikeln skrivits inom (se not), har vi strävat efter att finna arkivmaterial med en annan tonalitet som kan kontrastera mot denna korpus. Karls och Svens berättelser om sina liv är exempel på det. Genom sina inomgruppsliga perspektiv är berättelserna unika i förhållande till andra arkivmaterial om romer och resande, och de möjliggör forskning om tiden Karl och Sven levde i och den dåtida situationen för romer och resande ur ett inifrånperspektiv.

Artikeln titel alluderar på uppsatsen *Talking back* som Ian Hancock (2010), professor i lingvistik och romsk aktivist, publicerade 1980 i tidskriften *Roma*, och som uppmanar romer att berätta sin historia på sina egna villkor (jfr även hooks 2015). Hancock skriver (2010:42–43):

2. T.ex. Lo-Johansson 1929; Bergstrand 1942; Etzler 1944; *Sveriges första zigenarskola* 1943; Tillhagen 1946; *Zigenarbröllop* 1954.

The solution lies in talking back, loudly and clearly, wherever possible through our own publications such as *Roma* and *E Loli Phabaj*, and through our own conferences and our own scholars. [...]

We must study our own history and make our own pronouncements where and when they concern us. This is no cultural sell-out; it is necessary if we are to resist being manipulated and defined by outsiders.

Enligt vår mening försökte Karl och Sven göra detta redan i början av 1950- och 1960-talens, genom den kanal till majoritetssamhället som de identifierade: folkloristen Carl-Herman Tillhagen vid Nordiska museet. Tillhagen arbetade sedan 1943 med etnologisk insamling om romers traditioner, genealogier och sagor. Detta skedde inledningsvis i samarbete med Johan Dimitri Taikon, en prominent romsk man genom vilken Tillhagen lärde känna många romer i Sverige, troligen även Karl. Utöver att arbeta med insamling höll Tillhagen sedan 1940-talet många föreläsningar på bibliotek och i föreningar runt om i Sverige om romers kultur och samhällsliga behov och framträdde som expert på gruppen i radio och tv (Tillhagen 1965; Fernstål och Hyltén-Cavallius 2020:42).

Tillhagen samarbetade även med Carl-Martin Bergstrand vid Västsvenska folkminnesarkivet, som arbetat med insamling av material rörande ”tattare” sedan 1930-talet och som initierade den ovan nämnda frågelistan ”Tattare” Nm 78 från 1942 (Fernstål och Hyltén-Cavallius 2020:36–40, 59–73). Svens berättelse är arkiverad i detta material men det är osäkert om det var genom frågelistan han kom i kontakt med Tillhagen eftersom frågelistor främst sändes ut till meddelare inom majoritets-

befolkningen. Snarare kan det ha varit genom Nordiska museets yrkesundersökningar som bland annat omfattade sjöfolk som Sven kom i kontakt med Tillhagen – Sven hade arbetat till sjöss och kan ha kontaktat museet angående detta. Han kallade också sin berättelse *Resandeminnen*, liksom publikationerna av yrkesundersökningarna kallades till exempel *Statarminnen* och *Rallarminnen* (Rehnberg (red.) 1947, 1949).

Att Karl och Sven identifierade Tillhagen som en länk mellan dem och majoritetssamhället med möjlighet att göra deras röster hörda, är sannolikt med tanke på Tillhagens engagemang i både insamling till museet och förmedling av kunskap till majoritetsbefolkningen. Hancock menar att romer ska tala tillbaka högt och ljudligt, och ”talking back” kan också översättas med ”säga emot” eller ”käfta emot” så som den feministiska författaren och politiska aktivisten bell hooks använder begreppet (hooks 2015). Vi har dock valt att använda det mer lågmälda ”tala tillbaka” för att inte gestalta Karl och Sven som mer sturska än de kanske hade önskat framstå, och vi försöker därmed fånga deras sätt, så som vi tolkar det, att ta möjligheten att göra sina röster hörda i det tidiga 1950- och 1960-talens Sverige. Tidigare forskning visar att det för romer och resande snarare krävdes smidighet och artighet än uppkäftighet för att upprätthålla goda relationer med majoritetsbefolkningen (t.ex. Fernstål och Hyltén-Cavallius (red.) 2018:81–83, 2020:89–90, 104; Hyltén-Cavallius och Fernstål 2021). Innan vi tar oss an Karls och Svens berättelser ska vi diskutera de identitetsbenämningar de använde och vilka benämningar vi använder i den här artikeln, samt begreppet levnadsberättelse och hur vi metodologiskt har närmat oss dessa skrivna

berättelser. Teoretiskt placerar artiklen sig i forskningsfälten Romani studies, kritiska kulturarvsstudier och berättelseforskning.³

Identitetsbenämningar

Genom hela sin berättelse kallar Karl sig själv och sin familj och släkt för ”zigenare” och deras språk för ”zigenarspråket” (s. 2), vilket var varieteten kelderash av det romska språket (romani chib, som betyder ”romsk tunga” eller ”romskt språk”) (Fernstål och Hyllén-Cavallius (red.) 2018:19). Sedan år 2000, då romer erkändes som en av Sveriges nationella minoriteter (SFS 2009:724), är den gängse svenska benämningen romer, vilket kommer från romers egenbenämning på gruppen på romska, *rom*, som betyder man. I och med att ordet ”zigenare” av majoritetsbefolkningen ofta använts ned-sättande och som skällsord mot romer är det ett ord med dubbla konnotationer för människorna i fråga. Dels ett ord man kallat sig själv och som en del med stolthet fortsätter att använda även idag, dels ett ord som kan såra (Fernstål och Hyllén-Cavallius (red.) 2018:24–26). Eftersom ordet ”zigenare” idag till stor del är stigmatiserat väljer vi att generellt använda ordet rom, förutom vid citat ur historiska material.

Sven kallade sin berättelse *Resandeminnen* och beskriver familjen som resande, till exempel skriver han om området där han växte upp att där ”bodde en hel del andra resandefamiljer, bl.a. min mors föräldrar” (del 1, s. 3). Han beskriver sin mamma som ”en riktig ’tattarkona’, mycket mörk och med temperamentsfulla ögon” (del 1, s. 1). ”Tattare” är annars ett ord som snarare har tillskrivits personer av

majoritetssamhället än en egenbenämning, men i många fall troligen just människor som identifierade sig som resande även om ytterligare andra människor också kunde etiketteras så av olika skäl, till exempel för att ha varit mörka, levt på ett icke-normativt vis gällande val av yrke eller bofasthet, eller uppfattats som mindre begåvade (t.ex. Axelsson 2012:95; Ericsson 2015:39–44; Bergman 2020). Eftersom Sven själv främst använder benämningen ”resande” i berättelsen och det är en egenbenämning som är gängse även idag väljer vi att använda den i den här artikeln. Sven förhåller sig genom hela sin berättelse reflexivt till pejorativa begrepp och markerar distans genom användandet av citattecken eller andra språkliga markörer som signalerar avstånd. När han beskriver resande utifrån – med majoritetsbefolkningens blick på gruppen – använder han begreppet ”tattare” och då han skriver inifrån positionen använder han konsekvent begreppet resande.

Den äldsta källan i Sverige som anses omnämna romer är från Stockholm stads tänkeböcker 1512, då ordet *tatra*, det vill säga ”tartarer” eller ”tattare”, användes om en grupp resande män, kvinnor och barn som anlände till staden (*Stockholms stads tänkeböcker 1504–1514* 1931). Under följande århundraden användes ”tattare” (eller ”tartarer”) och ”zigenare” ofta som synonymer, vilket dock ändrades under början av 1900-talet då dessa benämningar fick separata innebörder (Montesino 2002:33; Fernstål och Hyllén-Cavallius (red.) 2018:20–22). Detta skedde i och med den utlänningslag som infördes 1914 och som stipulerade att

3. Se t.ex. Meyers 1987; Montesino 2002; Anthias 2002; Saul och Tebutt (red.) 2004; Minken 2009; Tervonen 2010; Harrison 2013; Källén (red.) 2013; Selling 2014; Ericsson 2015; Ohlsson Al Fakir 2015; Hyllén-Cavallius och Svanberg 2016; Al Fakir 2019.

”utländsk zigenare” inte fick resa in i landet (SFS 1914:196). Flera familjer av den romska gruppen kelderash som tidigare migrerat mellan olika länder valde då att stanna kvar i Sverige, eftersom första världskriget samma år brutit ut på kontinenten och en återresa till det tryggare Sverige skulle vara osäker med den nya lagen (Fernstål och Hyltén-Cavallius (red.) 2018:22–23). Därefter kom benämningen ”tattare” allt mer att användas om den grupp som funnits i Sverige under lång tid, som den släkt Sven tillhörde, och ”zigenare” för de migrerande kelderash-romer som valde att stanna i landet omkring 1914, som den släkt Karl tillhörde.

I dagens minoritetslagstiftning är romer en av de erkända minoriteterna i Sverige. Inom minoriteten finns flera olika romska grupper. I den ingår även resande som talar så kallad svensk romani, varav vissa identifierar sig som romer och andra menar att gruppen inte är romsk (Wiklander 2015). Ofta kallas därför minoriteten *romer och resande* för att inkludera båda ståndpunkter.

Berättelser om liv

Vår utgångspunkt i analysen är att berättelser är ett sätt varigenom vi människor gör våra upplevelser verkliga, strukturerade och möjliga att förstå (Bauman 1986:5–6). Karls och Svens berättelser är av biografisk karaktär, båda är berättade ur en minoritetsposition och båda berättelserna präglas av en vilja att förklara vad det innebar att leva i den positionen. Berättelserna skiljer sig emellertid åt i att Sven skildrar i stort sett hela sitt liv till skrivande stund, medan de händelser som Karl berättar om enbart omfattar ungefär ett års tid. Karakteristiskt för en levnadsberättelse är bland annat att en sådan ofta

rymmer en hänvisning till berättarens egen födelse (Jackson 2002:229). Sven följer detta mönster. Karl däremot nämner inget om sin födelse. Hans berättelse är ju inte heller någon levnadsberättelse i bemärkelsen att berätta *hela* sitt liv. Men han berättar ingående om sitt liv under den specifika tiden och om händelser som bidrog till att han behövde reflektera över sin plats i världen som rom och vad denna position innebar, samt vilka livsval han hade möjlighet att göra. I detta reflekterande över ens position och möjliga livsval liknar berättelserna varandra även om de spänner över olika tidsrymder.

Karls och Svens berättelser är nedtecknade men delar den muntliga levnadsberättelsens karakteristika i det att livet blir till en berättelse där livet ordnas, kommuniceras och förstås (jfr Linde 1993: 219–220; Arvidsson 1998:8). En berättelse struktureras vanligen kring elementen händelse, aktör, tid och rum (Bal 2009). De äger rum i en tid och på en plats och de individer som är aktiva kan handla och agera inom specifika historiska och institutionella villkor som både möjliggör och begränsar. Att berätta om sitt liv fritt utan konventioner är därför inte möjligt. Vad det finns möjlighet att berätta om, vilka erfarenheter som är möjliga att förmedla inom ramen för en levnadsberättelse, formas av tidigare berättelser och av normer rörande vad som utgör ett gott liv vid en viss tid och en viss plats. Dessa normativa manus förhåller vi människor oss till när vi strukturerar våra berättelser om våra liv (jfr Halberstam 2005:7; Nylund Skog 2012:12).

Levnadsberättelser tillkommer därmed inom en rad olika ramar som både möjliggör och begränsar vad som är möjligt att förmedla. En levnadsberättelse kan också ses som en plattform för att utforma en

självpresentation, en situations- och tidsbunden presentation av vem man är och/eller vill vara (Linde 1993:98–99). Karls och Svens berättelser om sina liv får sin form bland annat genom att de berättats vid en viss tid – vid mitten av 1900-talet – och utifrån en viss minoritetsposition, som rom respektive resande.

En levnadsberättelse rymmer således en biografisk redogörelse för en människas liv och möjliggör samtidigt tolkningar av berättarens liv. En berättelse förklarar skeenden och den förmedlar oftast en moral, den har ett budskap utöver det berättade innehållet. En fundamental utgångspunkt är ändå att den som berättar vill förmedla någon form av budskap; vad ett sådant utgörs av är beroende av tid, rum och berättelsens riktning (eller orientering).

I det här sammanhanget ställer vi också oss frågan vilken betydelse det har att både Karl och Sven lämnade sin berättelse till folkloristen Carl-Herman Tillhagen vid Nordiska museet? Vem eller vilka hade de i åtanke när de skrev sina berättelser? Tillhagen hade, som nämndes ovan, varit engagerad i folklivsforskning rörande romer sedan 1940-talet och hade lärt känna många inom kelderashgruppen i Sverige. Karl hade sannolikt träffat Tillhagen vid ett flertal tillfällen och enligt Tillhagens informationsark i anslutning till berättelsen hade Karl vänt sig direkt till honom med sin berättelse och med en undran om han trodde att den kunde tryckas. I samma informationsark skriver Tillhagen att han hade meddelat Karl att han inte ansåg den ha något litterärt värde men att Karl skulle få ett par maskinskrivna kopior av berättelsen för att kunna vända sig till förläggare med den. Karl skrev alltså hela berättelsen självständigt med en bred publik i åtanke och vände sig sedan till Tillhagen.

Sven å andra sidan lämnade sin berättelse till Tillhagen i fjorton omgångar. Hur de kom i kontakt med varandra framgår inte av arkivmaterialet. Som diskuterades ovan kan den inledande kontakten ha skett via en av de insamlingar av yrkeslivsminnen som genomfördes vid Nordiska museet. I samtal med Svens son framgår det också att pappan var mycket social och hade ett stort kontaktnät. I en notis instoppad i pappersbunten framgår att Sven uppmanades av Tillhagen att skriva om sitt liv; ”allt synnerligen välskrivet och värdefullt”, skriver Tillhagen. Det framgår även av notisen att Sven fick betalt för att skriva detta och att Tillhagen åskade mer medel från museet för att förmå Sven att avsluta sin berättelse år 1964: ”för att tillförsäkra museet en av de unikaste självbiografier, vi gärna kan tänka oss”. Dock tycks inget mer material ha inkommit till arkivet.

Att Sven i sitt skrivande förhöll sig medveten om Tillhagen och Nordiska museet som mottagare är tydligt samt att de båda fortlöpande haft kontakt under skrivandeprocessen (jfr Nilsson 1996; Marander-Eklund 2011:135, 152; Nagel 2012). Sven avslutar exempelvis den första delen av sin berättelse med orden ”Jag skickar detta nu och avvaktar ett slag – om doktor Tillhagen har något att skriva och råda om så gör det” (del 1, s. 10). Vid ett annat tillfälle skriver Sven att ”Här slutar jag mina skrivelser för denna gången, jag skall komma med bostadsdetaljer och det Ni bad om senare. Tack för edert brev och hälsningar” (del 2, s. 10).

Karls och Svens berättelser är innehållsrika. För att närma oss dem har vi läst berättelserna långsamt och upprepade gånger (Bohman 1986). ”Den långsamma läsningen, omläsningen, högläsningen och avskrivandet ger upphov till insikter som

inte är uppenbara vid en första läsning innantill”, menar även Erik Nagel i sin avhandling om Nordiska museets insamling av sjöfolksminnen (2012:20). Vi har sett till aspekter som berättelsernas struktur och kronologi, hur de är sammansatta och organiserade. Vad finns det för stildrag och teman i de två berättelserna, likheter och olikheter? Hur låter berättarrösterna, det vill säga hur framställer sig berättarna och vem eller vilka talar de till och med.

I linje med sociologen Floya Anthias (2002:4) betraktar vi deras berättelser som ”narratives of location”; berättelser som förtäljer hur berättaren positionerar sig i sociala kategorier som genus, etnicitet och klass vid en given tidpunkt och plats. Anthias betonar att detta narrativ inte nödvändigtvis behöver ha en handling, början eller slut, utan kan bestå av fragment utspridda i den längre framställningen. Hon genomförde sitt fältarbete i en samtida, mångkulturell brittisk kontext, och analyserade hur erfarenheter av rasifiering artikulerades i berättelser av ungdomar med grek-cypriotisk bakgrund. Liksom dessa unga personer erfor Karl och Sven att rasifieras i relation till majoritetssvenskar och att ”zigenare” och ”tattare” stereotyp porträtterades i samtida populärkultur (t.ex. Hyltén-Cavallius 2012; Laskar 2015; Berg 2021). I deras berättelser har vi sökt efter tillfällen och fragment av denna erfarenhet.

Levnadsberättelser relaterar ofta till händelser i tidsföljd och utgår från de mest betydelsefulla händelserna, vändpunkter eller milstolpar (Arvidsson 1998:61). I Karls och Svens berättelser har vi även särskilt sökt efter sådana punkter samt efter tillfällen där författarna retoriskt vänder sig till sina tilltänkta läsare för att förklara och fördjupa förståelsen för till exempel traditioner och sina positioner.

Karls berättelse – introduktion

Karls berättelse utspelar sig i de södra delarna av Sverige under ungefär ett års tid kring 1940. Till berättelsen har Tillhagen lagt en introduktion där det framkommer att texten lämnats i början av 1950-talet efter Karls fars död, och att den lämnats som ”en bunt skrivna blad”. Mer exakt när berättelsen skrevs framkommer inte, men kanske skrevs den just i anslutning till faderns död. Om berättelsen skrivits för hand eller på maskin framkommer inte heller men som nämndes ovan lät Tillhagen framställa några maskinskrivna kopior av den, och behöll en sådan vid arkivet. De ursprungliga bladen finns inte bevarade i arkivet.

Textens stavning, kommatering och meningsuppbyggnad är av varierande slag, och den har inga stycken eller radbrytningar. Till stor del ger texten intryck av talspråk snarare än skriven text. Detta är inte särskilt konstigt med tanke på att författarens skolgång sannolikt inte kan jämföras med en majoritetssvensk persons utbildning vid samma tid, då romer dittills generellt haft få möjligheter att gå i skola eller få tillgång till vuxenutbildning (t.ex. Sjögren 2010:186–211; Fernstål och Hyltén-Cavallius (red.) 2018:108–118). De citat som återges ur berättelsen är något modifierade angående stavning och interpunktion, men med bibehållen ton. I något fall har en dialog även strukturerats till tydligare dialogform även om innehåll och tonfall är desamma som i originalet.

I marginalen till den maskinskrivna texten finns ett löpnummer med jämna mellanrum, vilket motsvarar de ursprungliga bladens numrering, som varit minst 320 till antalet (den maskinskrivna texten utgör cirka 75 sidor i folioformat). De sidhänvisningar som anges nedan motsvarar de ursprungliga bladens numrering. Den

sista maskinskrivna sidan avslutas mitt i en mening och den som skrivit av berättelsen har inom parentes lagt till att ”Här slutar manuskriptet”. Det verkar vara i slutet av ett av originalbladen och troligen hade helt enkelt den eller de sista sidorna av originalet försvunnit inför avskrivningen.

Berättelsen inleds med att Karl anger tid och rum samt introducerar sin familj och släkt och situerar dem i förhållande till andra romer. Ett par veckor efter jul reste hans familj som bestod av far, mor och bröder tillsammans med kusiner, faster och en morbror med sin familj från ”Lindköping” till Skåne (s. 1):

Nå, vi reste i bilar för zigenarna har ju blivit mycket moderna som läsaren mycket väl har sett. Det vill säga en del, men så finns det de som är smutsiga och snuskiga. Som sagt var, det finns två kategorier; en bättre och en sämre. Men vi vill hålla oss till den bättre.

Karl vänder sig uttryckligen direkt till läsaren redan inledningsvis, vilket han gör då och då genom hela berättelsen. Att den föreställda läsaren är någon utom den romska gruppen är tydligt. Redan på sidan två förklarar han att ”Ja, när vi då hade allt klart så började vi spela på en lördag. Det gick bra. Vi fick in en massa folk, gaje som det heter på zigenarspråket” (s. 2). För en tänkt majoritetssvensk publik förklarar han olika slags romska förhållanden ur ett inifrånperspektiv och intar däri en tydlig positionering som rom med särskilda erfarenheter och kunskaper.

När händelserna i berättelsen utspelades var Karl i tjugoårsåldern och levde ett kringresande liv i Sverige med sin närmsta familj och en del släktingar,

vilket var en vanlig situation för många romer vid den tiden då det var svårt för romer att få möjlighet till fast boende (t.ex. Fernstål och Hyllén-Cavallius (red.) 2018). Karls position som rom men också som ung man är viktig i berättelsen eftersom det medför en hel del situationer som han är angelägen om att förklara för läsaren genom att berätta om villkor, traditioner och normer, och på så vis skapar han möjlighet att fördjupa läsarens kunskap om romer. Det kan till exempel röra hans mors oro för att han skulle bli miss-tänkt för eventuella oegentligheter vid ett tillfälligt jobb i en verkstad eller varför han inte skulle gå ut med majoritetssvenska unga kvinnor. Att hans agenda var att läsaren ska lära sig om romer är tydligt; senare i berättelsen skriver han att ”om folk skulle förstå oss lite bättre tror jag att det skulle hjälpa oss mycket, och de skulle inte hata och förakta oss så som de gör” (s. 117).

Karl lämnade sin berättelse till Tillhagen i början av 1950-talet. Som nämndes levde många romer då fortfarande kringresande liv, med boende i tält och vagnar. För många romer hade ekonomin kraftigt försämrats under andra världskriget, men till skillnad från många andra stod de i stort sett helt utanför efterkrigstidens återuppbyggnad av samhället och med fortsatt djup fattigdom, kringresande liv och svårigheter att få tillgång till skolgång och utbildning (t.ex. Tillhagen 1965:74–75; Takman 1976:65; Fernstål och Hyllén-Cavallius (red.) 2018:92, 95). Vid mitten av 1950-talet genomfördes en statlig utredning om romernas situation, den så kallade ”Zigenarutredningen”, som förespråkade bofasthet, skolgång och assimilation (SOU 1956). Men då Karl skrev sin berättelse och lämnade den till Tillhagen visste

varken han eller andra romer hur framtiden för dem skulle se ut, om eller när de skulle få möjlighet till drägligare liv.

Svens berättelse – introduktion

Svens berättelse består av flera delar som inlämnades vid fjorton tillfällen till Tillhagen och Nordiska museets arkiv mellan 1961 och 1962. Den är 149 sidor lång, skriven för hand på foliosidor med en vacker, lättläst och regelbunden handstil. Numreringen startar om för varje inlämnad del, och hänvisningarna här följer originalmanuskriptets paginering. Språket är rikt, välvårdat och nyanserat, och bär drag av både skriftlig och muntlig tradition. Sven berättar att han alltsedan han lärde sig läsa alltid har läst mycket litteratur; en sysselsättning som modern inte alltid var så förtjust i då Sven ofta hellre läste än utförde sina sysslor (del 7, s. 5).

Sven inleder berättelsen genom att placera sig själv i tid och rum och anger var och när han föddes. Hemförhållandena var goda. Han presenterar familjen, som bestod av mor och far, fem helsyskon samt en halvsystem från moderns tidigare förhållande och en halvbror och en halvsystem som var pappans barn. Föräldrarna karakteriseras som ”anständiga och moraliska personer, ingen av dem har varit i kontakt med myndigheterna annat än i legala ärenden” (del 1, s. 1). De var båda analfabeter och månade mycket om barnens skolgång. Fadern berättade ofta improviserade sagor med flödande fantasi och modern hade ett väldigt målande och mustigt språk, och en vresig, ibland elak humor (del 2, s. 7, 8, 9). Återkommande nämner Sven även sina morföräldrar vilka framstår som viktiga personer i hans liv även om morfadern framställs som en bitvis skrämmande figur. Att Sven väljer att beskriva föräldrarna som ”anständiga

och moraliska personer” som inte varit i klammeri med rättvisan och att han väljer just dessa positivt laddade värdeord, kan ses som ett svar på en allmän och utbredd bild i samhället som karakteriserade ”tattare” i negativa ordalag. En av frågorna i frågelistan ”Tattare” (Nm 78) från 1942 rör exempelvis egenskaper:

Vilka egenskaper anses vara de mest utmärkande för tattare? Känner ni några konkreta exempel på deras häftighet, våldsamhet, lömskhet, oärlighet, tjuvaktighet, feghet, lösaktighet, orenlighet, osedlighet, lögnaktighet, arbetsskygghet, lättja, flyttningsslust etc.?

Sven menar att det inte var någon idé för honom skriva om saker som redan fanns dokumenterade i diverse arkiv. ”Däremot tänkte jag uppehålla mej vid allt detta som inte kommer tillsynes i torra polisrapporter och lika torra domstolsuppgifter” (del 1, s. 1). Han strävar alltså efter att berätta om allt det i livet som inte kommer fram i de dokument som har producerats och handhavts av diverse myndigheter, polisen och den dömande makten.

Då och då lägger Sven in ett ord eller två på svensk romani, vilka oftast översätts till svenska inom parentes. Att lägga in svensk romani i sin text är ett av flera sätt som Sven ”undervisar” den tilltänkta majoritetssvenska läsaren; utöver förklaringar om hur resandekulturen fungerar lärs även några ord på svensk romani ut. Miljöbeskrivningarna är i regel korta och koncisa men samtidigt så träffande att läsaren får rika bilder av de platser och sammanhang i vilka berättelsen utspelar sig. Personteckningarna är målande och slagfärdiga, till exempel beskrivs en elak överlärare som ”en torr och grinig karl,

astmasjuk och nervös” (del 6, s. 1) och en konstapel har ”köttklubbor till händer” (del 7, s. 11). Möten med olika personer och återgivningen av viktiga händelser skildrar Sven ofta i dialogform, med användning av anförut tal. Inte sällan lyfter Sven fram de små tydliggörande detaljerna i en persons rörelsemönster, utseende och personlighet, en retorisk strategi som gör karaktärerna levande och trovärdiga. Det är en färdighet som Sven lyfter fram som typiskt för resande, en färdighet han framställer som den underordnades verktyg gentemot dem med mer makt. ”De resande fångar genast upp det väsentliga i en annans människas fysionomi och anatomi; en ful näsa, stor mun, underlig gång o.s.v. Många gånger kan det vara väldigt grymt och hjärtlöst, men å andra sidan skäller ju tattaren från föraktets och hatets ingenmansland” (del 2, s. 2).

Genom att beskriva sina egna, och föräldrarnas, relationer och interaktion med olika personer inom såväl majoritetsbefolkningen som andra resandefamiljer ger Sven en god bild av hur det är som barn och som vuxen att befinna sig i och leva i en minoritetsposition. Han vänder sig till och tilltalar även den framtida läsaren vid ett flertal tillfällen: ”jag hoppas att dessa ’utflykter’ i någon mån skall kasta ljus över resandeproblemen. Vi har ju tiden för oss och gott om papper, ämnet är stort och komplicerat” (del 4, s. 9).

Karls berättelse – villkor, familj och kärlek

Vad Karl till stor del förefaller ha velat berätta om för majoritetssvenska läsare via en tid i sitt liv är romers situation generell och mer specifikt om sin situation som ung, romsk man och de livsval han måste fundera igenom i förhållande till lojalitet med gruppen och familjen *versus* en majo-

ritetssvensk kärlek. Som nämndes ovan skriver han att om folk skulle förstå dem lite bättre så skulle de sedan inte vara lika hatade och föraktade (s. 117). Genom att han redogör för vad som händer i sitt liv får läsaren reda på mycket om vardagslivet och dess praktikaliteter liksom om romska traditioner, samt förståelse för svåra val han måste göra utifrån sin position.

Texten inleds med att familjen och släktingar ett par veckor efter jul 1939 reste från ”Lindköping” till Skåne där de i en liten ort slog upp sina tält i ett tillfälligt läger innan de fick tillstånd att slå läger närmre en stad: ”Kallt var det och regnade gjorde det, hungrig var man så man skakade och frös” (s. 2). Närmre staden byggde de sedan upp sina masonitstugor, det vill säga hopfällbara och portabla konstruktioner med masonit till väggar och ofta tältduk till tak, vilka var en mer stadig och mer skyddande lösning än tält och som användes särskilt vintertid av romer som hade råd med detta (Fernstål och Hyllén-Cavallius (red.) 2018:62, 142–143). Vid en annan resa beskriver Karl ankomsten lakoniskt (s. 43):

Vi nådde Jönköping vid tiotiden på kvällen, körde ut åt Folkets park och satte upp våra tält där i en liten skogs-dunge. Kallt var det som bara tusan. Svårt var det att få tag i ved så det var dåligt med eldningen. Men är man zigenare så får man inte frysa utan det är bara att ta det som det kommer.

Att resa och slå läger under kalla förhållanden förekommer flera gånger i berättelsen, liksom att få tillstånd att slå läger från lokal myndighetsperson som landsfiskalen, samt betydelsen av att lokalbefolkningen är väl inställd till romerna och

lägret. Att vistelser på olika platser var villkorade och beroende av välvilligt inställda människor ur majoritetsbefolkningen är tydligt, vilket även möjligheten att resa vidare till nya platser var under krigsåren. Tidigt under andra världskriget fick Karls familj veta att det skulle bli ”bensinstopp”, det vill säga ransonering, och för tillgång till bensin behövdes ”bensintillstånd” (s. 51):

Vi fick plats i Örtåkra. Det var en mycket snäll landsfiskal, men den som var i Höganäs var vrång. När vi skulle resa därifrån fick vi inte bensintillstånd, inte så mycket som en liter. Tur var ju att vi hade bensin i tankarna kvar så det räckte ju fram till Örtåkra.

För försörjning hade Karl med bröder och släktingar en orkester, i vilken Karl spelade dragspel. Deras ”signaturmelodi” var Sweet Sue (s. 98), en låt som var mycket populär och under 1930-talet spelades av bland andra Django Reinhardt och Benny Goodman. Även i detta sammanhang behövdes tillstånd, dels för att slå upp familjens egen dansbana, dels för att spela i folkparker eller på restaurang, och även för hur länge de fick spela om kvällarna (t.ex. s. 3, 9, 84). I någon ort fick de inget tillstånd för sin dansbana från ”poliskommissarien” eftersom ”zigenare” ett par år tidigare ”hade ställt till en massa trassel”, vilket Karl kommenterar att ”har en zigenarfamilj gjort något sattyg så får alla zigenare lida för det, så vi fick inget tillstånd” (s. 213). En midsommar spelade de i en park men satte även upp ett ”zigenarbröllop”, troligen i lägret. Att iscensätta bröllop eller ta betalt för att låta besökare se utvalda, inre delar av ett läger var ett sätt för romer att tjäna pengar (t.ex. Taikon 1963:22; Fernstål och Hyllén-Cavallius (red.) 2018:99). I detta fall tjänade

de dock mer på ”bröllopet” än vad de dragit in åt parkägaren som blev arg och ställde in deras spelningar; ”ja så blev vi utan spelning, nu var det att söka upp andra spelningar men det var svårt för bilresorna var så dyra så det var inte mycket lönt” (s. 82–83).

När det fanns möjlighet arbetade familje- och släktmedlemmar även med förtening, skrothandel och att spå, erfarenheter som delas av många romer som levde kringresande liv vid den tiden (Fernstål och Hyllén-Cavallius (red.) 2018). För läsaren förklarar Karl vad som skedde med en lyckad förtjänst på skrothandel för honom och tre till (s. 53):

Vi åkte hem och delade pengarna på alla. Så är det bland oss zigenare. Fyra kan arbeta och skaffa hem pengar, så blir det sju, åtta stycken som ska vara med och dela. Sådan tråkig lag är det hos zigenarna. Men de håller också ihop mycket och lämnar aldrig varandra i sticket utan de hjälper varandra så gott de kan.

Karl arbetade en tid även på en cykelverkstad, vilket hans mamma uttryckte oro över ifall något skulle försvinna och han som rom skulle få skulden (s. 232–233):

- Men är det bra att du håller dig på den där verkstan?
- Ja det är väl inget farligt.
- Ja, jag menar i fall det skulle komma bort något, då får ju du skulden meddetsamma. Du vet ju hur folk är.
- Jag förstår vad du menar mamma, men de grabbarna som äger verkstan litar på mig och skulle aldrig tro något så illa om mig.
- Ja, ja, du ska inte tro att jag nekar dig att gå dit.

- Ja, man måste ju ha nåt för sig, annars blir man ju tokig.

Att ständigt vara potentiellt misstänkt av majoritetsbefolkningen återkommer i flera situationer i Karls text. Inte enbart angående arbete utan även i sociala situationer som att till exempel tacka nej till en inbjudan om en kopp kaffe i någons hem: ”Nej, jag vågar inte det [...] om någon skulle se mig uppe i huset så skulle det bli så mycket prat och då blir det så mycket som folk hittar på [...]. När man är så misstänkta för det allra minsta som händer, ja så bums är det vi zigenare som gjort det” (s. 260).

I Karls återgivande av vardagslivet och dess praktikaliteter förefaller ett av hans viktigaste budskap vara att han och hans familj och släkt var mer moderna och civiliserade än vad majoritetsbefolkningen trodde. De hade moderna bilar och det förekom att en del romer gifte sig med majoritetssvenska personer. Ett retoriskt grepp är att låta sin pappa berätta för yngre romer – och även läsaren – hur det var förr och hur mycket bättre livet ändå var nu. Karl funderar över vad hans föräldrar gått igenom och hur frustrerande det är att fortfarande bli beskylld för saker utan vidare. En stor önskan är att få bli en mer integrerad del av samhället (s. 120):

Jag har tänkt så mycket på det att om folk vore lite snällare mot oss så tror jag det skulle bli en stor hjälp för oss att komma in bättre i samhället. Och om de inte skulle vara så nyfikna på oss. Till exempel kan vi inte stå ett gäng zigenargrabbar och flickor och snacka på en gata förrän det meddetsamma blir en folksamling. Varför kan vi inte få vara som andra människor?

Men det finns också ytterligare mer känslomässiga företeelser som Karl vill att majoritetssvenska läsare ska förstå. Romer utgjorde en särskild grupp i samhället med specifika levnadsvillkor, men det var ingen isolerad grupp. I den dagliga tillvaron förekom många kontakter och relationer av olika slag med majoritetsbefolkningen, till exempel via arbete och affärer som förtenning, skrothantering och musik, men då och då även mer sociala och vänskapliga. Ibland uppstod tycke och ibland ingicks även äktenskap (t.ex. SOU 1956: 90–91). Enligt Karl var det då vanligare att ”zigenarflickorna” lämnade lägret om de träffat en ”svensk grabb” än att ”zigenargrabbarna” lämnade lägret om de träffade en majoritetssvenska, i så fall fick hon följa med honom, ”för det händer sällan att någon grabb viker från lägret. Det kvittar hur kär han är i flickan men så lägret det håller han kärare, liksom sina föräldrar” (s. 31).

Aspekter av detta diskuterar Karl återkommande i sin text. Det förefaller som att företeelsen att träffa en majoritetssvensk kärlek och den frustration som det medförde för honom är något som han gärna vill förklara för majoritetssvenska läsare, som han tänker sig kanske undrar varför han inte väljer att leva med denna kärlek. Kärnpunkten är återkommande lojaliteten med särskilt föräldrarna men även gruppen. Han förklarar att han inte kan ta med en kärlek till lägret eller presentera henne för sina föräldrar eftersom han är bortlovad med en romska, och han kan inte lämna livet i lägret eller familjen i och med den lojalitet han känner till dem (t.ex. s. 125, 149–151, 215, 240–241). Läsaren förstår att familjen och släkten är både den sociala och ekonomiska tryggheten som betyder allt i ett samhälle där gruppen är utsatt för genomgripande diskriminering.

Ovan nämndes att man i lägret delade på förtjänster, men särskilt föräldrarna var viktiga i Karls fall (s. 222):

Jag kände mig billig många gånger för jag inte hade något jobb. Det fattades bara att man skulle bli lösdrivare [...]. Tur var ju förstås att man fick mat hemma och hade någonstans att bo. Det är nog bra så länge man har föräldrarna att falla tillbaka på, tänk vad många gånger man annars skulle fått svälta och fara illa.

För Karl innebar kärlek i förhållande till trygghet och lojalitet ett dubbelliv och återkommande negativa känslor om sig själv då han i smyg ändå träffade den han är kär i. Några exempel (s. 214, 221):

Om jag hade vågat så hade jag ju tagit henne hem till mamma. Men det var ju inte tänkbart. Jag hatade mig själv för att jag var så feg.

Jag kunde inte bli klok på hur jag skulle tala om för mor och far om [NN]. Tankarna virvlade i skallen på mig så jag trodde jag skulle bli tokig. Ja, just i den stunden hatade jag mig för att jag var född till zigenare.

I Karls text bär kontakter med majoritets-svenskar även med sig frågan om utseende. Som nämndes ovan skrev han att om ett gäng ”zigenargrabbar och flickor” står och pratar på en gata bildas det en samling av nyfikna människor vid dem. Även andra romer har beskrivit upplevelser av att konstant bli uttittade, även hemma i lägret (Fernstål och Hyltén-Cavallius (red.) 2018:77–83, 195). Den romska gruppen var generellt synlig, både genom kläder och genom att många var mörka (jfr

Fernstål och Hyltén-Cavallius (red.) 2018:81, 112). Karl framhåller mörkheten flera gånger genom berättelsen, särskilt att det på morgonen ”stack ut mörka svarta skallar överallt i tälten” (s. 151, se även s. 90, 198, 285). I kärlekssituationer framhåller han i några fall problem med att flickan var ”vit” och han ”zigenare”, liksom att de ej var av samma ”ras” (s. 109, 215, 234). I samband med en kärleksträff råkar han efteråt ut för bråk med två ”bygrabbar” som menade att han, ”din jävla zigenare”, borde hålla sig till sina ”egna” flickor och hålla sig från ”våra”. Gräl uppstod och Karl fick bland annat höra ”din jävla svarting”, och genmäler efter att slagsmål utbrutit och en av hans opponenter fallit i backen: ”nä, upp din jävla bonddräng så ska du få se hur en zigenarjävvel hanterar bonddrabbar”. Lite senare säger en av ”bygrabbarna” att ”det finns rediga tag i dig”. ”Ja det kan du skriva upp att det finns. Ni ska aldrig bråka med grabbar som har rest Sverige runt flera gånger om för då får man lära sig att ta tag med stora grabbar och inte sådana där smågrabbar som dig, det var ju leksaker för mig” (s. 295–297).

Karl tenderar i många fall att skriva fram sig själv på ett sätt som ger intryck av att möjligen vara något mer storslaget än hur händelserna ursprungligen utspelat sig. Så troligen även i detta fall. Men intressant är att han i sina slutrepliker vänder sitt annorlundaskap gentemot de bofasta så kallade bygrabbar/bonddrängarna/bonddrabbar till en fördel: att som ”zigenarjävvel” ha rest runt Sverige flera gånger hade gett erfarenheter som gjort honom tuff och stark.

Svens berättelse – villkor, familj och överlevnadsstrategier

Sven skrev och lämnade sin berättelse till

Tillhagen vid 1960-talets början, en tid då debatten om den så kallade ”tattarfrågan” inte längre fick lika stort utrymme i offentligheten. Denna offentliga, politiska debatt pågick med varierande intensitet mellan 1880 och 1955, och utgjorde därmed klangbotten för Svens och hans familjs liv och satte ramarna för deras möjligheter i samhället. Debatten innehöll flera med varandra sammanhängande diskussioner rörande vilka slags politiska åtgärder staten skulle använda i relation till familjer som definierades som ”tattare”.

Debatten intensifierades under 1920- och 1930-talen och i vissa trakter kom icke-resande att definierades som ”tattare” utifrån parametrar som levnadssätt, utseende eller att de bodde tillsammans med resandefamiljer (Bergman 2020). Det offentliga samtalet innehöll diskussioner rörande rasfrågor, och social intervensering såsom sterilisering föreslogs som medel för att förhindra gruppen resande att växa sig större (Svensson 1993:34–35; SOU 2000:63; de los Reyes 2013a, 2013b (Arkiv); Vitboken 2014; Ericsson 2015). Intressant nog så berör Sven inte den offentliga debatten specifikt i sin berättelse, även om han visar sig vara bekant med den genom att nämna ”resandeproblemen” (del 4, s. 9). Sven visar även tydligt för läsaren att han är medveten om rasistiska föreställningar om gruppen och lyfter fram rasismens effekter för honom som barn i skolan, för sina försörjningsmöjligheter och för bemötanden inom kriminalvård och sjukvård.

Svens berättelse börjar vid födelsen och fortsätter sedan att behandla barndomen med den närmsta familjen och dess struktur, skolgång, tonår och uppväxt, resandet inklusive ett otal flyttar och boenden, arbetslivet och anstaltslivet, erfarenheter under andra världskriget och

”becknandets” (försäljningens) villkor samt kärleksrelationer och andra sociala relationer. I Svens levnadsberättelse redovisas de mest betydelsefulla händelserna, milstolparna, i tidsföljd (Arvidsson 1998: 61).

Hela berättelsen består av fjorton delar, vilka kan grupperas i två större sjok med en avgörande brytpunkt – faderns dödsfall – i mitten. Del ett till sex skildrar barndomen och de yngre tonåren, och del sju till del fjorton skildrar livet från och med att Sven endast fjorton år gammal flyttade hemifrån i samband med faderns död. ”Efter pappas död var det som om vår familj miste sin sammanhållande kraft”, skriver Sven (del 6, s. 7). Han lämnade då föräldrahemmet och försökte ta sig till Stockholm för att försörja sig själv, varpå han upplevde det som nödvändigt att hela tiden anpassa sig och sin framtoning i olika situationer. Han beskriver sig själv som en ”åsiktskameleont” och led av att inte fullt ut kunna vara sig själv (del 7, s. 1). Att dölja sin identitet var en strategi som Sven lärde sig redan under barndomen, även om han då och då blev avslöjad.

Under barndomen flyttade familjen vid upprepade tillfällen. Ibland flera gånger mitt under skolvermen. Om somrarna var det alltid uppbrott. Familjen reste under 1920-talet och delar av 1930-talet med häst och vagn, senare med cykel och ibland bil. Under 1920-talet sålde pappan porslinsatser under längre resor, medan mamman under dagsturer sålde dukar och spetsar samt ”mangade” (tiggde) kläder och mat. I regel var folk väldigt givmilda; ”jag kommer ihåg hur vi barn rev och slet i hennes olika klädpaket och vi styrde ofta ut oss i trasgranna fjädrar”, skriver Sven (del 1, s. 7). Fadern var inte så pigg på att skaffa bil, utan hade sedan mycket ung

ålder haft ”mycket hästar, bytt hästar och funnit sin största glädje i skötseln av dessa” (del 2, s. 3). En sommar, någon gång 1932–34, köpte pappan sin sista häst i Roslagen; ”helt säkert ett vemodsfyllt farväl till gamla tider” (del 2, s. 2, 5).

Under resandet var det pappans uppgift att ”manga lodd” (tigga logi) för natten (del 2, s. 4). Trots att de trivdes på en plats blev de ibland tvungna att bryta upp på grund av att familjens identitet hade blivit röjd. ”Så fort det kom ut att vi var resande och mina föräldrar märkte det så flyttade vi” (del 2, s. 1, del 3, s. 1). För att skydda sig mot ”dinglarhatare” (dinglare är ett annat ord för resande) lärde sig barnen att använda ett slags taktiskt ljugande; modern instruerade dem hur ”besvärliga frågor” om föräldrarnas bakgrund och sysselsättning skulle bemötas och besvaras (del 3, s. 3, 4). Om någon frågade varifrån de kom och vad pappan arbetade med, svarade Sven med sin ”inlärda historia om pappas förmenta sadelmakeriverksamhet” och att ”pappa blivit lovad en verkstad på en annan ort dit vi snart skulle flytta” (del 3, s. 3). De i familjen som gick i skola var mest utsatta, ”barn är oerhört grymma och uppriktiga”, förklarar Sven. Han återkommer flera gånger i del ett till sex till sådana tillfällen då han blev ”påmind om sin särart” genom tillmälen som ”tattarunge”, ”tattarbrese” eller ”skôjare” eller genom slagsmål och regelrätt misshandel. Det var dock inte förrän i vuxen ålder som han började reflektera över behandlingen. Inte bara barnen utan också lärarnas bemötanden hade lämnat kvardröjande bittra barndomsminnen (del 1, s. 6, del 6, s. 1–3). En lärarinna, som Sven tyckte mycket om, straffade en dag ett bus med skamvrån och med kommentaren ”där passar du din lumpgubbe”. ”Det harmer mig än idag och

det gör ont”, förklarar Sven (del 2, s. 6). Vid ett annat tillfälle blev Sven misshandlad med rotting av en lärare som ”slog besinningslöst ansikte, armar och benen”, en misshandel som utlöstes av att Sven inte bar mössa (del 6, s. 2):

’Varför har du ingen mössa? Har du ingen kanske? Du ser ut som en riktig ”tattarunge”’. Han talade hela tiden med gäll, pipig röst, jag såg i hans ansikte att han tyckte mycket illa om mig. När han sa det där sista om tattarunge kände jag att blodet hettade till, kamraterna stod på avstånd, såg och hörde. ’Jag är en tattarunge och det vet ni, jag har ingen mössa och inte vill jag ha någon heller’, så svarade jag och tonen i min röst, min kropps spänning då jag sade det, allt gjorde klart för honom att jag inte kände mig kuvad.

Svens dåvarande lärarinna ville att föräldrarna skulle anmäla läraren, men mamman gjorde aldrig det. Sven förklarar mammas handlande: ”de resande av gamla stammen tyckte inte mycket om att frotera sig med olika myndigheter; deras ’pappersrättvisa’ aktade de inte stort” (del 6, s. 3). Däremot var hon nöjd över lärarinns engagemang för sonen. Att resande, av förklarliga skäl (se ovan ang. t.ex. steriliseringar, även omhändertagande av barn), under hela 1900-talet var försiktiga i kontakten med diverse myndigheter är vittnesmål som även kommer fram i den vitbok om kränkningar mot romer och resande som togs fram på uppdrag av regeringen 2014 (Vitboken 2014:99–103).

Att rasistiska bemötanden internaliserades och fick effekt i barnet märks i Svens anmärkning om att han ibland kunde uppleva skam över sin familj. När han som fyrtioåring skriver sin berättelse

och blickar tillbaka, ordnar och tolkar sitt liv, identifierar han tillfällena av upplevd skam. Det är som att han då och då ser sig själv och familjen med ”den andres” blick, och ser dem själva som avvikare. Han berättar att han kunde skämmas över familjen då de anlände till större tältplatser: ”mamma var ju vallontyp, och ett par av mina syskon var också en aning exotiska”, eller då de med häst och vagn åkte in i en by, ”pappa med stor slokhatt och kniv i bältet, mamma med bister uppsyn i sitt mörka vallonansikte”, i en tid då resande med häst och vagn mer och mer ersatts av cykel och bil (del 2, s. 3, 5). Familjen framstod genom det fortsatta bruket av häst och vagn som, enligt Svens mening, hopplöst omodern.

Att Svens barndom präglades av det stora antalet flyttar framkommer vid ett flertal tillfällen i berättelsen, liksom även resonemang om säljandets villkor och beskrivningar av relationerna med majoritetsbefolkningen – som Sven kallar ”de vita” – som ibland i samverkan med polisen försökte driva bort dem och ibland kunde vara vänligt sinnade (jfr t.ex. Ericsson 2012:4, 8, 14–15, 2015, 2017: 37–38; Selling 2014:75, 102). Svens föräldrar gjorde allt för att dölja deras identitet, och i slutet av 1920-talet och början av 1930-talet då familjen bodde i Stockholmstrakten, kunde de sällan stanna längre än tre till fyra månader på varje ställe. Längre dröjde det inte innan ”vår ’lukt’ skulle förråda oss”, skriver Sven, (del 2, s. 1). Familjen bosatte sig gärna en bit utanför staden i exempelvis områden som Handen, Huvudsta, Hagalund och Tumba. Pappan brukade vid den tiden uppge att han arbetade som ”sadelmakare”, men så småningom började ”folk undra över den obefintliga verkstaden” (del 2, s. 1). Då sa föräldrarna att han var

en ”resande sadelmakare”, med lite jobb här och var, men det ”behövdes inte lång tid för att burosarna [bönderna, icke-resande] att lägga ihop två och två” (del 2, s. 1).

Under tiden då familjen hyrde ett torp i Roslagen blev Sven vän med en slaktarson och vistades ofta i pojakens hem och blev där väl försedd med mat och kakor (del 3, s. 3). När det uppdagades att familjen var resande tog bonden de hyrde av hjälp av polisen i syfte att vråka familjen; ”att bondtölpig myndighet förenade sej med ’paragraffodral’ var ingen nyhet för oss”, förklarar Sven (del 3, s. 4). Denna gång slutade det i en uppgörelse i godo och familjen fick ”kontant vederlag” så var ”orten ett ’tattarpack’ mindre” (del 3, s. 4). Sven menade att vissa resandefamiljer kunde sätta i system att utnyttja den bofasta befolkningens fientlighet genom att bosätta sig i ”tattarfientliga trakter” för att kunna erhålla viss kontant ersättning (del 3, s. 4). Med kulturteoretikern Michel de Certeau (1988) är det möjligt att se detta som ett ”taktiskt” nyttjande, att den underordnade – i det här fallet resandefamiljer – drar vinning av den strategiska (antiziganistiska) makten.

Berättelsen igenom strävar Sven efter att förklara skillnader mellan resande förr och vid tiden för att han skrev berättelsen samt skillnader mellan olika resandefamiljers sätt att vara. Gemensamt var dock en generositet sinsemellan: ”När resande kom på besök skulle kaffepannan prompt på – detta var ett tecken på att de besökande var välkomna och accepterades. Det skulle vara starkt, riktigt kaffe – inget blask som ’burosarna’ brukade koka” (del 3, s. 7). Vid tiden för berättelsens tillkomst, under 1960-talets första år, menade han att hade det vuxit fram en ny sorts resande, ”folkhemstättaren”, som ”är

måna om yttre trygghet och planerar gärna sina liv” (del 2, s. 3). Det är en förändring mot förr, förklarar Sven, då resande var hårdigare, vana vid alla möjliga situationer och kunde rätta sig efter stundens svårigheter. Förmodligen speglar förändringen också ett samhälle som i högre grad än tidigare släpper in resande på andra arenor och erbjuder fler möjligheter till försörjning. Svens egna föräldrar hade ett gott rykte och anseende i resandekretsar, och fadern var ”känd för att inte smaka starkt” (del 4, s. 6). I skildringen av den egna familjen förhåller han sig till väl spridda stereotypiska föreställningar om ”tattare” och skriver kärleksfullt fram föräldrarna i kontrast till dessa. Han beskriver föräldrarna i ordalag som aktade, skötsamma, renliga och omhändertagande, allmänt kända för pedantisk renlighet. Berättelsen både inleds och avslutas genom att Sven skriver om sin mamma, vars styrka och talang med orden han beundrar.

Tala tillbaka

Karl var kelderashrom och Sven resande; olika grupper med vid tiden skilda erfarenheter men även föreningspunkter, och säkert överlappade grupperna varandra i vissa fall. Karl nämner i sin berättelse att han hade bråkat med ”tattare” på Kiviks marknad, det var ett ”sjuhundrans slagsmål” och okvädingsorden flög: ”Nu ska jag tjingra dig ni jävla zigenare” (med tillagd förklaring att tjingra betyder skära), ”din förbannade taving” genmålde Karl (s. 24, ”taving” är ett annat ord för ”tattare”). Sven beskriver ett lite lugnare möte; hans far sålde sin sista häst till en ”zigenare” (del 2, s. 5). Tillhagen, som skapade ett utförligt släktregister över den kelderashromska gruppen i Sverige, nämner flera äktenskap där ”zigenare” och ”tattare” sammanlevde (t.ex. Tillhagen 1949:123–124; Tillhagens

registreringsverksamhet har vi diskuterat i Fernstål och Hyltén-Cavallius 2019, 2020; Hyltén-Cavallius och Fernstål 2020).

Det är dock tydligt att även om Karl och Sven nämner varandras grupper, så positionerade de sig framför allt gentemot majoritetssamhället, men också med hjälp av att positionera sig inom sina grupper (Anthias 2004:500). De gör detta genom att inta en berättarroll, i vilken de inte enbart beskriver utan även förklarar respektive grupps traditioner och villkor för majoritetssvenska läsare. Karl framhåller att hans familj är modernare än vad folk kan tro generellt om romer, och därmed mer lika majoritetssvenskar än vad han menar förmodligen är känt. Andra romer kan vara ”smutsiga och snuskiga”, men hans familj tillhör en annan kategori. Sven framhåller i förhållande till sin grupp att vissa har blivit moderniserade ”folkhemstattare”, medan han är av ett äldre slag som klarar sig ändå. Men de positionerar sig inte ”enbart” som rom och resande. I berättelserna framkommer också deras positioner som ung man (Karl) och pojke, ungdom och vuxen (Sven), bland annat i beroendeställning av och med starka lojalitetsband till sina familjer, vilket inte enbart är av godo utan även försvårar för dem på olika vis.

Både Karl och Sven har utsatts för diskriminering i många delar av sina liv, vilket de beskriver och vilket läsaren förstår att de förhåller sig till i vad de förklarar i sina berättelser. Genom den diskriminering de utsatts för vet de också vad de måste förklara – tala tillbaka om – för att försöka få läsaren att förstå deras situation. De beskriver både upplevelser som liknar och erfarenheter som skiljer sig åt mellan dem. Som Sven berättar gick han i skola, vilket många kelderashromer inte hade möjlighet att göra. Svens familj flyttade

ofta och utsattes för diskriminering i samband med boendesituationer, men till skillnad från Karls familj och de flesta andra kelderashromer under första halvan av 1900-talet hade resande en helt annan möjlighet till fast boende. I ökande grad hade resande under andra halvan av 1800-talet kommit att köpa eller börja hyra sina bostäder, vilka försörjningsresor utgick från (Tervonen 2010:224, 235, 245). Parallellt med denna utveckling pågick emellertid även så kallad territoriell exkludering, vilket till exempel innebar att kommuner kunde försvåra resandefamiljers bosättning genom att köpa upp fastigheter och därmed förhindra att familjerna slog sig ner i området (Ericsson 2012:4, 8, 14–15, 2015:61–81). Svens erfarenhet av boendediskriminering var således inget unikt utan något hans familj delade med andra resande, liksom med kelderashromer som befann sig i en utsatt situation vid mitten av 1900-talet. Att Karl upplevde att majoritetssamhället inte uppfattade dem som moderna kan bland annat ha haft med deras boendesituation att göra.

Kelderashromer reste fortfarande vid mitten av 1900-talet vanligen med tält och vagnar och slog tillfälliga läger, även om de ibland kunde få tillgång till tillfälliga boenden på till exempel hotell eller i rivningsfastigheter under de kallaste vintermånaderna. Som framkommer i Karls berättelse var lägerboenden kraftigt villkorade då tillstånd behövdes från lokala myndighetsrepresentanter och lägerinvånarna i alla lägen var tvungna att hålla sig väl med både dem och lokalbefolkningen. Ett komplicerat förhållande till myndighetspersoner och -institutioner framkommer i både Karls och Svens berättelse; upplevelserna av att behandlas orättvist och ibland utsättas för diskriminering och rasism var gemensamma.

Både Karl och Sven skildrar upplevelser av våld gentemot dem från majoritetssvenskar, vilket inte skiljer dem från andra romer och resande (se t.ex. Ericsson 2017; Fernstål och Hyltén-Cavallius (red.) 2018:79–83). Sven beskriver utsatthet i skolan från både barn och lärare i form av glåpord, slagsmål och misshandel. Karl råkade i slagsmål med majoritetssvenska ”bygrabbar” och upplevde även att som annorlunda gentemot majoritetssvenskar bli uttittad. Karl och Sven uppmärksammar sig själva och sin familj som mörka eller ”svarta” gentemot ”vita”, i betydelsen majoritetssvenskar. Men medan Sven berättar om strategier för att så mycket som möjligt smälta in och inte avslöja sin resandetillhörighet, är det uppenbart i Karls berättelse att något sådant alternativ inte fanns. De stack alltid ut som annorlunda, och var därmed enkla måltavlor för olika former av rasistiska uttryck, och han frågade retoriskt i förhållande till att bli uttittad: ”Varför kan vi inte få vara som andra människor?” (s. 120).

Vad Karl och Sven särskilt förefaller vilja berätta för läsarna är emellertid av ”mjukare” karaktär. Karl vill gärna att läsaren ska förstå att hans familj trots deras levnadsomständigheter var moderna och civiliserade, till skillnad mot vad han trodde att en majoritetssvensk förväntade sig. Det hade säkert att göra med erfarenheter av bemötanden, men kan även ha haft grund i populärkulturella skildringar av ”zigenare” i till exempel film och musik (jfr Fernstål och Hyltén-Cavallius 2020:93–98, Hyltén-Cavallius och Fernstål 2021). I sådana gestaltades de, liksom ”tattare”, ofta som primitiva, lömska, brottsliga och smutsiga, men samtidigt som spännande, mystiska, fria, eldiga och sexuellt lockande (särskilt kvinnorna). Enligt idéhistorikern Pia Laskar kontras-

terades de gentemot majoritetssamhällets ideal kring genus, sexualitet, klass och ras (Laskar 2015) Även gentemot modernitet kan läggas till.

Karl vill därmed också förklara traditioner och normer som han tänkte sig att en läsare inte riktigt hade kunskap om men som skulle innebära en större förståelse för gruppen, och särskilt för hans familj, och hans önskan är tydlig; att de skulle passa in i och få del av det välfärdssamhälle, folkhemmet, som växte fram efter andra världskriget. Till skillnad från Karl framhöll Sven inte folkhemmet som något önskvärt, utan positionerar sig istället som en resande som kunde anpassa sig till vilka situationer och svårigheter som helst, inte som en ”folkhemstattare”. Det hårda livet med diskriminering och rasism var inte önskvärt, men att motstå och klara av majoritetssamhällets behandling förefaller ändå som ett ideal för Sven.

Karl och Sven hade livslång erfarenhet av att tackla majoritetssamhällets stereotypiska föreställningar och ofta rasistiska fördomar om romer och resande. Genom sina berättelser försökte tala tillbaka gentemot dessa. Liksom Ian Hancock förespråkade långt senare, år 1980 (2010:43), berättade de sin historia på egna villkor och försökte däri positionerna sig själva och inte låta sig definieras av utomstående.

Litteratur

- Al Fakir, Ida 2019. The ”Pure Gypsy” Revisited: The Construction of Citizenship for Swedish Romani Groups, 1940s–1960s. *Romani Studies* 29(2), s. 181–204.
- Anthias, Floya 2002. Where do I belong? Narrating Collective Identity and Translocal Positionality. *Ethnicities* 2(4), s. 491–514.

- Arvidsson, Alf 1998. *Livet som berättelse. Studier i levnadshistoriska intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.
- Axelsson, Thom 2012. Tattare, hjälpklasser och intelligensundersökningar i den svenska folkskolan under tidigt 1900-tal. *I særklasse: inklusion og eksklusion i grundskolen* 46, s. 95–117. Köpenhamn: Selskabet for Skole- og Uddannelseshistorie.
- Bal, Mieke 2009. *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto: University of Toronto Press.
- Bauman, Richard 1986. *Story, Performance and Event: Contextual Studies of Oral Narrative*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Berg, Magnus. 2021. *Romanen och tattaren. Bilden av resandefolket i svensk skönlitteratur 1842–2018*. Stockholm: Carlsson.
- Bergman, Arvid 2020. Tattarinventeringen 1943–44 – del 6. *Drabbrikan* 18, s. 38–43.
- Bergstrand, Carl-Martin 1942. *Tattarplågan*. Göteborg: Gumperts förlag.
- Bohman, Stefan 1986. The People’s Story: On the Collection and Analysis of Autobiographical Materials. *Methodological Questions* 3. Stockholm: Nordiska museet.
- Cressy, David 2016. Evangelical Ethnographers and English Gypsies from the 1790s to the 1830s. *Romani Studies* 26(1), s. 63–77.
- de Certeau, Michel 1988. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Ericsson, Martin 2012. *Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924. Rapport till arbetsmarknadsdepartementet*, Lund: Lunds universitet.
- Ericsson, Martin 2015. *Exkludering, assi-*

- milering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955.* Lund: Lunds universitet.
- Ericsson, Martin 2017. 'Såsom det brukas med tattare'. Kollektivt våld mot familjer utpekade som tattare eller zigenare 1872–1955. *Historisk tidskrift* 137(1), s. 27–63.
- Etzler, Allan 1944. *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige. Historia och språk.* Uppsala.
- Fernstål, Lotta och Hyltén-Cavallius, Charlotte (red.) 2018. *Romska liv och platser. Berättelser om att leva och överleva i 1900-talets Sverige.* Stockholm: Stockholmia förlag.
- Fernstål, Lotta och Hyltén-Cavallius, Charlotte 2019. To Stage a Minority Group – The Folklorist Carl-Herman Tillhagen and the Photographs in the Collection Sweden's Gypsies at the Nordic Museum. *ARV – Nordic Yearbook of Folklore*, s. 129–152. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien.
- Fernstål, Lotta och Hyltén-Cavallius, Charlotte 2020. *Ett lapptäcke av källor. Kunskapsproduktion om romer och resande vid arkiv och museer.* Lund: Nordic Academic Press.
- Halberstam, Judith 2005. *In a Queer Time and Place: Transgender Bodies, Subcultural Lives.* New York: New York University Press.
- Hancock, Ian 2010. Talking back. *Danger! Educated Gypsy. Selected Essays*, red. Karanth, Dileep, s. 38–44. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Harrison, Rodney. 2013. *Heritage. Critical Approaches.* Milton Park, Abingdon: Routledge.
- hooks, bell 2015. *Talking back: thinking feminist, thinking black.* New York: Routledge.
- Hyltén-Cavallius, Charlotte och Fernstål, Lotta 2020. "...of immediate use to society". On Folklorists, Archives and the Definition of 'Others'. *Culture Unbound* 12(1), s. 141–172. doi: <https://doi.org/10.3384/cu.2000.1525.2020v12a08>
- Hyltén-Cavallius, Charlotte och Fernstål, Lotta 2021. "I Was Born Here": Positioning by Origin and Citizenship in a Conversation between a Collector and a Roma Family in the early 1950s, Sweden. *Ethnologia Europaea* 51(1), s. 47–71. doi: <https://doi.org/10.3384/cu.2000.1525.2020v12a08>
- Hyltén-Cavallius, Charlotte och Svanberg, Fredrik 2016. *Älskade museum. Svenska kulturhistoriska museer som kulturskapare och samhällsbyggare.* Lund: Nordic Academic Press.
- Hyltén-Cavallius, Sverker 2012. Memoryscapes and Mediascapes: Musical Formations of "Pensioners" in Late 20th-Century Sweden. *Popular Music* 31(2), s. 279–295. doi: <https://doi.org/10.1017/S0261143012000050>
- Jackson, Michael 2002. *The Politics of Storytelling: Violence, Transgression, and Intersubjectivity.* Köpenhamn: Museum Tusulanum Press, Köpenhamns universitet.
- Källén, Anna (red.). 2013. *Making Cultural History. New Perspectives on Western Heritage.* Lund: Nordic Academic Press.
- Laskar, Pia. 2015. The Construction of "Swedish Gender" through the G-other as a Counter-Image and Threat. *What's in a Word? Proceedings from the Uppsala International Conference on Discrimination, Marginalization and Persecution of Roma, 23–25 October 2013*, red. Selling, Jan et al, s. 138–159. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

- Linde, Charlotte 1993. *Life stories: the Creation of Coherence*. New York: Oxford Univ. Press.
- Lo-Johansson, Ivar 1929. *Zigenare. En sommar på det hemlösa folkets vandringstigar*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Marander-Eklund, Lena 2011. *Livet som hemmafru. Biografiska betydelse. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Möklinta: Gidlund.
- Meyers, Anat Elisabeth. 1987. *The Gypsy as Child Stealer. Stereotype in American Folklore*. Berkeley: University of California.
- Minken, Anne. 2009. *Tatere i Norden før 1850. Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller*. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Montesino, Norma 2002. *Zigenarfrågan. Intervention och romantik*. Lund: Socialhögskolan: Lunds universitet.
- Nagel, Erik 2012. *I dialog med muntliga och skriftliga berättartraditioner. En undersökning av svenska sjömäns levnadsberättelser*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Nilsson, Bo G. 1996. *Folkhemmets arbetarminnen. En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadsskildringar*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Nylund Skog, Susanne 2012. *Livets vägar. Svenska judinnors berättelser om förskingring, förintelse, förtryck och frihet*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- Ohlsson Al Fakir, Ida. 2015. *Nya rum för socialt medborgarskap : om vetenskap och politik i "Zigenarundersökningen" – en socialmedicinsk studie av svenska romer 1962–1965*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Pulma, Panu (red.). 2015. *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Rehnberg, Mats (red.) 1947. *Statarminnen*. Stockholm: Nordiska museet.
- Rehnberg, Mats (red.) 1949. *Rallarminnen*. Stockholm: Nordiska museet.
- Saul, Nicholas och Tebutt, Susan, (red.) 2004. *The Role of the Romanies. Images and Counter-Images of "Gypsies"/Romanies in European Culture*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Selling, Jan 2014. *Svensk Antiziganism. Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*. Ormaryd: Östkultur.
- SFS 1914:196. Lag angående förbud för vissa utläningar att här i riket vistas. Svensk författningssamling.
- SFS 2009:724. Lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk. Svensk författningssamling.
- Sjögren, David, 2010. *Den säkra zonen. Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. Umeå: Umeå universitet.
- SOU 1956. *Zigenarfrågan. Betänkande avgivet av 1954 års zigenarutredning*. Statens offentliga utredningar 1956:43. Stockholm: Socialdepartementet,
- SOU 2000. *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975. Rapport till 1997 års steriliseringsutredning*. Statens offentliga utredningar 2000:22. Stockholm: Socialdepartementet.
- Stockholms stads tänkeböcker 1504–1514*, 1931. Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia.
- Svensson, Birgitta 1993. *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rätt-*

- visan. Stockholm: Nordiska museet.
- Taikon, Katarina 1963. *Zigenerska*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Takman, John 1976. *The Gypsies in Sweden. A Socio-Medical study*. Stockholm: Liber förlag.
- Tervonen, Miika 2010. "Gypsies", "Travellers" and "Peasants": A Study on Ethnic Boundary Drawing in Finland and Sweden, c.1860–1925, Florence: European University Institute.
- Tillhagen, Carl-Herman 1946. *Taikon berättar. Zigenarsagor*, Stockholm: Norstedts.
- Tillhagen, Carl-Herman 1949. Gypsy Clans in Sweden. *Journal of the Gypsy Lore Society*, third series, XXVIII(3–4), sid. 119–133.
- Tillhagen, Carl-Herman 1965. *Zigenarna i Sverige*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Vitboken 2014. *Den mörka och okända historien. Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*. Stockholm: Arbetsdepartementet.
- Wiklander, Ludwig 2015. Resandefolket och svensk minoritetspolitik. 1990-talets paradigmskifte. *Historisk tidskrift* 2015(4), s. 622–649.
- Willems, Wim. 1997. *In Search of the True Gypsy. From Enlightenment to Final Solution*. London: Frank Cass.
- Arkiv**
- de los Reyes, Paulina 2013a. *Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet*. A2013/1174/DISK, Regeringskansliets arkiv.
- de los Reyes, Paulina 2013b. *Ett olösligt problem: Rapport om steriliseringslagarnas konsekvenser för romer och resande*. A2012/1901/DISK, Regeringskansliets arkiv.
- Karls berättelse finns i samlingen "Carl-Herman Tillhagen", Nordiska museets arkiv.
- Svens *Resandeminnen* finns bland svar på frågelistan "Tattare" Nm 78, Nordiska museets arkiv.
- Media**
- Sveriges första zigenarskola* 1943. Journalfilm om lägerskolan i Lilla Sköndal utanför Stockholm, Svenska Bios veckorevy 18 oktober 1943.
- Zigenarbröllop* 1954. Journalfilm om bröllop för Sima Taikon och Bernt Andersson, Tantogatan 26, Stockholm Svenska Bios veckorevy 18 oktober 1954.